

**МУЗА – БОЖАНСКА ПРЕМУДРОСТ: ЈЕДАН
АНТИЧКИ МОТИВ И ЊЕГОВА ТРАНСФОРМАЦИЈА У
ХРИШЋАНСКОМ КОНТЕКСТУ**

Једна од најзначајнијих карактеристика византијске културе и хришћанске духовности је непрекинута веза са античком културом. Наиме, хришћанско богословље и духовност тога доба изражавани су античким философским категоријама. За разлику од Запада, који античке списе упознаје тек у XII веку посредством Арапа, Византинци су познавали, и у својим школама изучавали, Платона и Аристотела, што је културу хришћанског Истока свакако чинило културно и духовно другачијом од Западне. Византинци су користили и ослањали се на античке списе логике, медицине или физике, али не и када је религија била у питању (посебно су монашки кругови били обазриви када су антички списи били у питању). Вера и доктрина те вере произилазили су из учења о хришћанском откривењу. С друге стране, слободне вештине (*septem artes liberales*) Trivium (граматика, реторика, дијалектика) и Quadrivium (музика, аритметика, астрономија и геометрија) биле су образовни стандард средњег века, играјући посебно значајну улогу приликом асимилације паганске традиције и хришћанства од стране теолога и црквених отаца, поставши главно оруђе које је служило да алегоризује и морализује о хришћанским вредностима. На жалост, наше познавање школског система у средњем веку је штуро и углавном се базира на оскудним писаним текстовима, а далеко више на ликовним предлошцима.¹

Музе у грчкој митологији представљају се самостално. Има их девет, а први их је описао Хесиод у Теогонији (око 700. п.н.е.).² Гомбрих пише да Музе обитавају негде у „зони сумрака, између митологије и метафоре,

¹ Translatio studii, v. А. Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, Нови Сад 1994.

² Девет муза су: Полихимнија (Богата химнама), Клио (Она која слави), Мелпомена (Певачица), Талија (Свечана), Уранија (Небеска), Ерато (Она која изражава чежњу), Терпсихора (Играчица), Еутерпа (Она која разгаљује) и Калиопа (Лепогласна). „Оне песницима уливају божанску песму да славе будућност и прошлост... Срећан је сваки онај кога музе заволе, јер тада изговара најлепше беседе и способан је да пева о слави древних јунака и блаженим олимписким боговима“. в. Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1987, 275-276.

између богова Олимпа и апстракције језика³, у којој се налази исходиште персонификација. Код грчких песника Музе се различито приказују (другачије су код Хомера или Хесиода, Пиндара или Емпедокла), нису увек истих карактерних особина као што је већина богова Олимпа, стога можемо рећи да су неодређене пре него апстрактне. Како се везују за бога Аполона оне служе као инспирација песницима и философима, посреднице којима се уметност постиже, оне су надахнуће, извор. Као такве кореспондирају између активног мушког ствараоца (песника, философа) и саме креације која је настала.

По Ј. Бродском⁴ муза се јавља као глас везан за песника диктирајући му и, самим тим, игра одлучујућу улогу у развоју песника. Потврду за то можемо наћи већ на самом почетку Хесиодове Теогоније када говори о музама које су га надахнуле да напише своје најзначајније дело. Код Хомера музе се јављају у *Илијади* где он наговештава њихово физичко присуство, када се Тамирис такмичио са њима. Оне са Нерейдама, на земљи, предводе поворку која иде на Ахилејеву сахрану.

Хесиод наводи да их сâм песник мора позвати и тада се оне појављују у виду прелепих богиња чије је присуство, песнику, стварно. Хомер, пак, ништа не говори и њиховој појави, али их зато детаљно описује: као божанства физичког изгледа човека, опточене златом (Хесиод и Пиндар говоре о златним тракама на њиховим главама а Еурипид о златним сандалама на њиховим ногама).

Већ смо навели да је Хесиодов текст међу најважнијим када су музе и њихов опис у питању. Он започиње *Теогонију* описом муза које долазе са планине Хеликон (недалеко од Олимпа) где играју и певају свом оцу Зевсу, купајући се у водама Пермеса, Хипокрене и Олмеја, а њихова песма никад не престаје. Оне су га подстакле да пише, и не само то – оне су побудиле песника у њему. Убрзо – овенчаће га ловоровим венцем – знаком успеха и славе. „Са усана муза непрекидно тече божанска песма и оне надахњују песнике и певаче да стварају дела која отклањају тугу и бриге. Песник се обраћа музама да му дају надахнуће и бесмртност, а философи их моле за добре идеје“.⁵ Описане су у женском облику, именима која се везују за њихове активност и атрибутима које носе да би их лакше препознали.⁶ Оне су персонификоване, али нису персонализоване. Гомбрих је приметио да је природно станиште персонификација у кући уметности и да је

³ P. Murray, *The Muses: Creativity Personified?*, E. Stafford, J. Herrin, *Personification in the Greek World*, Ashgate 2005, 147.

⁴ *Ibid*, 150.

⁵ Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, 275.

⁶ Од VI века пре наше ере у ликовним уметностима представљају се са музичким инструментима, да би од времена хеленизма добиле и одређене функције. Пун развој достижу у Римском периоду када се могу препознати по инструментима (атрибутима) које држе. Хесиод је у томе одиграо кључну улогу. Оне представљају не само песме или поезију већ су и њихов извор и порекло. О атрибутима в. Е. Н. Gombrich, *Symbolic Images. Studies in the Art of the Renaissance*, Edinburgh 1972, 132-134.

управо уметност била та која је одржала традицију античке митологије и персонификације живим у хришћанско време.⁷ Тако се музе и представљају, као група младих девојака које док играју прате Аполона.⁸

Читајући Хесиода, а потом и друге песнике, можемо констатовати да је однос песника и његове музе интиман. То је кључ и најзначајнији тренутак. Песник доживљава музу својом и тиме се она одваја од осталих божанстава Олимпа.⁹

Персонификације, симболи, алегорије биле су саставни део културне парадигме коју су хришћани наследили из класичне антике.¹⁰ Наслеђе сада добија нов, донекле, другачији смисао, тј. бива реинтерпретиран. „Уважаван је континуитет, каткад враћање на старе облике не би ли се у њима нашао заматак или подстицај за нов и другачији израз“.¹¹ У том непрекидном трајању долазило је до промена насталих делатношћу раних хришћана, црквених отаца и теолога, на асимилацији паганске традиције и хришћанске догме. Присуство Муза, Софије, Философије сведоче о интервенцији антике традиције у представама Премудрости, како у литератури тако и у ликовним уметностима.

На размеђи касне антике и раног хришћанства посебно важну улогу играо је Пруденције¹² који у својој Психомахији, сукобљавајући врлине и пороке, као награду и крајње савршенство приказује Премудрост.¹³

⁷ E. H. Gombrich, *Symbolic Images*, 129-130. Isto v. P. Murray, *The Muses: Creativity Personified?*, E. Stafford, J. Herrin, *Personification in the Greek World*, 147.

⁸ Аполон је у грчкој митологији, између осталог, и бог музике и уметности. По рођењу је, од Зевса, добио лиру не би ли увесељавао остале богове за трпезом док су музе певале под његовим вођством. в. Д. Срејовић, А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, 38-42.

⁹ Питање је да ли је муза персонификација, антропоморфна богиња или метафора. Ако јесте персонификација онда се поставља питање: персонификација чега? Свакако на оваква питања је тешко дати одговор, а обзиром да је надахнуће и инспирацијама песницима, философима а потом и јеванђелистима у великом смо искушењу да је таквом и назовемо.

¹⁰ О дефиницији персонификације и Премудрости в. А. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: The Evolution of an Image*, London 1991, 470-478; B. Witherington, *Jesus the Sage: The Pilgrimage of Wisdom*, Minneapolis 1994, 37-38; J. L. Crenshaw, *Urgent advice and probing questions: collected writings on Old Testament Wisdom*, Macon 1995, 1-13.

¹¹ Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 24.

¹² Aurelius Prudentius Clemens, хришћанин са севера Шпаније, живео је у IV-V веку. Повукавши се из јавног живота гувернера отишао је у аскезу. Аутор је бројних дела од којих је најзначајније “Психомахија” које ће бити једно од најутицајнијих извора теолошке и философске мисли средњег века, као и популарни морализаторски текст средњовековне културе, не само по поруци коју носи већ и богатог визуелног језика. *Encyclopedia of Early Christian Church*, ed. A. Di Berardino, Vol II, Oxford 1992, 721-722; S. N. Nugent, *Allegory and Poetics: the Structure and Imagery of Prudentius' Psychomachia*, Frankfurt am Main 1985.

¹³ Више о Психомахији и персонификацијама врлина и порока в. S. G. Nugent, *Virtus or Virago? The Female personifications of Prudentius' Psychomachia*, Grupa autora, *Virtue and Vice. The Personifications in the Index of Christian Art*, ed. C. Hourihane, Princeton 2000, 13-29.

Међу хришћанима је овај текст достигао велику популарност због своје морализаторске поруке и богатог визуелног језика. Не можемо знати да ли је оригиналан такст *Психомахије* био осликан, али остао је сачуван препис из IX односно XII века. Управо ту можемо наћи један од првих ликовних приказа Премудрости (у преписима из IX века који је урађен на подобије оног из V века). *Психомахија* ће послужити као основни предлог за приказивање Премудрости у потоњим вековима. Фигура је окружена са седам стубова, благо окренутог погледа у лево, а завесе које обавијају стубове указују на свето место. Структура какву можемо видети на овом примеру, са седам стубова, свакако подсећа на ранохришћанске баптистеријуме. Налик томе можемо видети на примеру ауторског портрета Утрехтског Псалтира где писца надахњује крилато биће.

Пруденцијево дело послужило је средњовековним мислиоцима бољи увид а потом и тумачење феномена Премудрости, док је њен ликовни приказ послужио у њеном визуелном идентитету, поготово када је реч о апстрактним појмовима као што је овај. Изгледа као да је Пруденције стајао на самој граници сусрета две културе: паганске и хришћанске. Осим њега, Боетије¹⁴ и Исидор и Севиле¹⁵ су често и радо цитирани када је реч о дискусијама везаним за појам Премудрости.

За разумевање античког поимања Премудрости, и њеним ликовним предлозима, можемо почети од саме речи и њеног значења. Грчка реч *sophia* означава мудрост и, као таква, обухвата теоријске и практичне вештине спојене са знањем и способностима индивидуе. Када је реч о хришћанском значењу, Софија се везује за Православну цркву и описује се као знање виших идеја испуњених у Христу¹⁶. С друге стране, латинска реч *sapientia* значи мудрост и везује се за Исаију (11:2-3) као један од седам дарова светог Духа: „И на њему ће почивати дух Господњи, дух *мудрости* и разума, дух савјета и силе, дух знања и страха Господњег; И мирисање ће му бити у страху Господњем, а неће судити по виђењу својих очију, нити ће по чувењу ушију својих карати „.

¹⁴ Ancius Manlius Severinus Boethius, био је хришћански филозоф који је живео у VI веку. Био је велики присталица антике, због чега су га и назвали последњим Римљанином. M. Masi, *Boethian Number Theory. A Translation of the De Institutione Arithmetica*, Amsterdam 1983; C. E. Scillia, *Meaning and the Cluny Capitals: Music and Metaphors*, Gesta XXVII 1988, 40; *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, ed. J. J. E. Gracia, T. B. Noone, Blackwell Publishing 2003, 217-227; Dž. Marenbon, *Srednjovekovna filozofija, Istorija filozofije III*, Beograd 2006, 37-53.

¹⁵ Севилски архиепископ који је живео од 560. до 636. године. Значајан је при обраћању аријанаца у правоверно хришћанство, а значајну улогу је одиграо и на саботима у Толеду и Севилји. Аутор је бројних дела. J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987; J. J. E. Gracia, T. B. Noone, *A Companion to Philosophy in the Middle Ages*, Wiley-Blackwell, 2005, 328-330.

¹⁶ А уједно је Софија и име једне светитељке из VII века која има кћери које је назвала Вера, Нада, Љубав. Премудрости и њеним трима кћерима, Православна црква посветила је у синасару 17. септембар, па је тако Премудрост мајка трију кардиналних врлина. О томе в. В. Петковић, *Манастир Дечани II*, Београд, 1941, 67.

У философском смислу, *sophia* и *sapientia* покушавају да хармонизују божанско и људско знање¹⁷, а поимање Премудрости црквених отаца из IV века темељи се свакако на касноантичким предлошцима и неоплатонизму¹⁸. Наглашавамо IV век јер 313. године хришћанство постаје дозвољена религија чиме почиње њен видљивији, јаснији, развој. Премудрост има дубоку и веома сложену историју. Да би се разумела неопходно је отићи у прошлост, у њене почетке.

Наиме, још од времена древне Месопотамије јављају се први примери Премудрости, како у реторичком тако и у ликовном представљању.¹⁹ Комплексне садржине, Премудрост се протеже преко хеленизма и наставља да игра изузетно значајну улогу у средњем веку утичући на развој хришћанства. Рецимо, по Аристотелу у његовом делу *Метафизика* Премудрост је посебна врста знања која зна све ствари по првом принципу који контролише и подвлачи све. Премудрост зна универзалне истине које су тешке и егзактне; она је највиши ступањ знања и тиме се изједначава са метафизиком.

У Старом завету (Приче Соломонове, Приче о Јови и др.), Премудрост се персонификује, али се ту не даје опис, дефиниција, слика као ни њено значење. Док се у Старом завету јавља више као персонификација женског облика тј. пола, у Новом завету јавља се у релативно апстрактном облику.²⁰

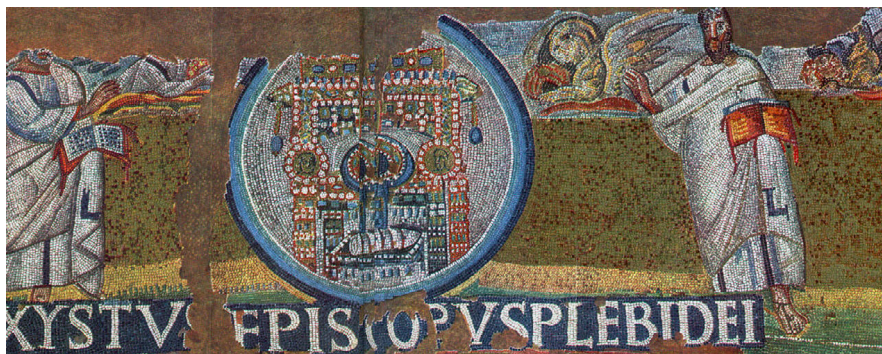
У Старом завету се каже да је Премудрост (Pos. 8:22) створена на почетку: „Господ ме је имао у почетку пута својега, прије дјела својих, прије свакога времена“. Дакле, она је постојала пре света, радила је са Створитељем и тако, претпостављамо, и сама учествовала у чину Постања, а кроз њу се разумева Бог и његов план. Такође, говорећи у женском облику одређујемо и њен пол. У Причама Соломоновим (8:25) пише: „Прије него се горе основаше, прије хумова ја сам се родила“. По Јову (28:12-27) Премудрост је божански атрибут преко којег Бог ствара и влада стварима. Њу човек не може достићи својим трудом, али му га је Бог зато преко Мојсијевих Закона приближио (Мојсије, 4:6-8). Напокон, у Књизи Мудрости (7:22-8:1) описана је као „дах силе Божије, и чист одвир славе Свемогућег“ (7:25), као „дах разборит“ (7:22) која је „повјереница знања

¹⁷ Док *sōfia* има дубље корене у грчкој мисли, *sapientia* се више развила на Западу као покушај помирења секуларне Премудрости са божанском. Њима су се бавили црквени оци раног хришћанства. Папа Гргур Велики (540-604) описао је профану Премудрост седам слободних вештина као пут којим се долази до разумевања оне више како је описана у Библији. в. R. A. Markus, *Gregory the Great and His World*, Cambridge 1997, 38-39.

¹⁸ О неоплатонизму (новоплатонизму) в. Dž. Marenbon, *Srednjovekovna filozofija, Istorija filozofije III*; M. Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400-1400*, New Haven 1998 (1997), 7.

¹⁹ W. Burkert, *Hesiod in context, Personification in the Greek World*, 5-10; A. Baring, J. Cashford, *The Myths of the Goddess: Evolution of an Image*, London 1991, 470-478. Са овом теоријом се неће сложити A. M. Sinnott, *The Personification of Wisdom*, која је прве примере појма Премудрости видела у јеврејској култури.

²⁰ Једини изузетак је Књига о Јову 28:12-28 где је Премудрост апстрактно представљена, али упоређена са племенитим металима.

Сл. 1 Црква Санта Марија Мађоре, Рим, тријумфални лук

Fig. 1 Church Santa Maria Maggiore, Rome, triumphal arch

Божијег, избирачица дјела Његових“ (8:4). Она „може све“ (7:27) и „све зна и разумије“ (9:11; овде се може направити поређење са Аристотеловим идеалом Премудрости) јер „она промиче и прожима све својом чистоћом“ (7:24) и „благостворно управља свемиром“ (8:1). Она је Божија „животна присност“ (8:3) и „присједицина“ његовог престола (9:4).

Можда је најјутцајнији стих дат у Причама Соломоновим: „Премудрост сазида себи кућу, и отеса седам ступова“ (9:1). Да ли се мисли на седам слободних вештина? Хептатеух? Седам стубова храма? Седам дана Стварања? Седам дарова? Хиполит у III веку везује ове стихове за инкарнацију Логоса, док кућу на седам стубова тумачи као Небески Јерусалим.²¹ С друге стране, новозаветна традиција сматра да се овим стиховима пророчки најављује Христ, Логос и Премудрост, односно да они говоре о тајни оваплоћења. Ј. Мајендорф, пак, сматра да се, када је реч о византијској култури, говори о храму као телу Христовом (људском телу које је он узео), у тренутку када се везује за Богородицу, односно Цркву.²²

У Новом завету конкретно, јеванђелиста Јован говори о „Речи која постаде тело и усели се у нас“ (Јован 1:1-14) у телу Христа. Стога Логос је инкарнисан у мушком телу Христа, а свети Павле у Првој посланици Коринћанима 24 говори о Христу као Божијој Премудрости, јер је „Божија лудост мудрија од људи, и Божија слабост јача од људи“ (1:25). Неколико векова касније свети Августин наводи да се Премудрост простире с једног краја света на други (8.1), а опет не може бити ирационална и безживотна ствар, у концепту бројева јер је Бог „све уредио по броју, утегу и мјери“ (9:20).

²¹ М. Татић-Ђурић, *Надживелост антике у српској уметности и култури средњег века*, Античке студије код Срба, 292. О Логосу в. М. Татић-Ђурић, *Мистични Логос и његова слика* у: Студије о Христу, Београд 2011, 7-22.

²² В. Милановић, *Старозаветне теме и Лоза Јесејева, Зидно сликарство манастира Дечана*, Београд, 1995, 214. Уједно Богородица је садржала у себи и средњовековни концепт *Sedes Sapientiae*. Ови параметри су постали оквир еволуције кључних елемената који окружују средњовековну интерпретацију Премудрости.

Сл. 2 Баптистеријум Православних, Равена, купола

Fig. 2 Neonian Baptistery, Ravenna, dome

Видимо да су се свети оци при састављању, и касније при кодификовању, Новог завета нашли у сложеној проблематици редефинисања Премудрости. Из женског облика она полако улази у мушки Логос. Христос је отелотворен у Логосу и Премудрости. Како је до тога дошло и даље је тема разних полемика, а овде се отвара више питања: Колико је у томе велику улогу одиграо јеврејски филозоф Филон Александријски у I веку покушавајући да премости јаз између грчке стоичке философије и јудаизма? Или је то учинио Ориген у III веку?²³ Да ли је та женска фигура Премудрости муза? Да ли је дошло до спајања Богородице, Софије и Музе– Визије, Мудрости и Инспирације, па су се са развојем хришћанства Софија и Муза изгубиле док је остао лик Богородице као оне која је дала тело Христу?

Дакле, негде је морао бити „прелаз“, а то најбоље можемо уочити на појединим примерима ранохришћанских мозаика као што је представа Логоса на тријумфалном луку цркве Санта Марија Мађоре (Santa Maria Maggiore) у Риму (сл. 1) или на мозаику Баптистеријума Православних у Равени (сл. 2). У оба случаја Логос је представљен као књига која се налази на празном престолу, што се може растумачити као не-фигурална, а самим тим, и представа која не одаје пол. С друге стране, позната је представа Христа као филозофа на мозаику цркве Санта Пуденцијана (Sta Pudenziana) (сл. 3), што нам говори да су учењаци раног хришћанства разумевали Христа као *locus* Премудрости.²⁴ Но, већ до краја IV века атрибути Премудрости почели су се везивати за Свети Дух, у оваплоћењу Речи.

Расправама теолога у дефинисању христове природе и његовог односа са Оцем долази до маргинализовања женског поимања Премудрости. Рано

²³ Ориген, александријски хришћанин из III века, заслужан је, између осталих, за спајање идеје Премудрости, Логоса и Христа у једну мушку фигуру, при том имајући у виду важност фигуре Премудрости и Библије приликом Стварања. Он уводи метафору Бога као небеског архитекта (Ps. 103:24). J. C. Smith, *The Ancient Wisdom of Origen*, Lewisburg 1992 (посебно стране 176-179).

²⁴ Приче Соломонове често су у периоду раног хришћанства биле цитиране и то управо од стране кападокијских отаца.

Сл. 3 Црква Санта Пуденцијана, Рим, Христ у слави, апсида

Fig. 3 Church Santa Pudenciana, Rome, Christ in Glory, apse

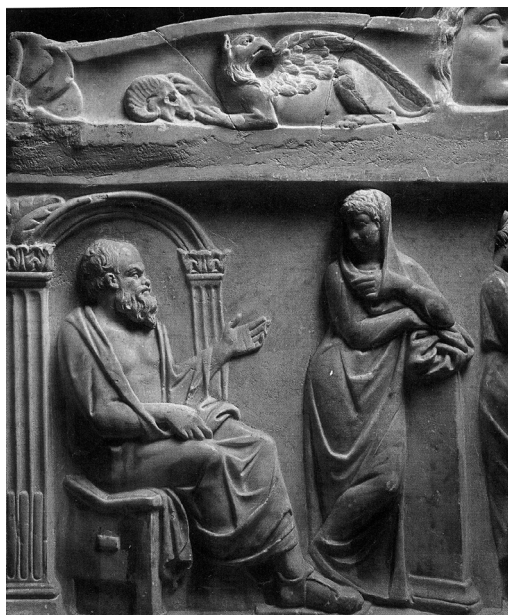
хришћански теолози поимали су Премудрост на три могућа начина: као природну старозаветну мудрост која је настала пре света, вишу мудрост отелотворену у Христу или ону мудрост која се везује за Соломона, за његове политичке и административне вештине. Свети Амвросије²⁵, један од најелоквентнијих отаца тога доба, повезивао је Премудрост са Христом и, на тај начин, утицао на њен развој на Западу. Тај однос пренеће даље на Августина²⁶, свог ученика, такође веома утицајног теолога и писца.

Дакле, видимо да се концепт божанске Премудрости може односити колико на мудрост дату човеку толико и на мудрост отелотворену у Христу, мудрост насталу пре Почетка (Пос, 8:22-30). Свети Павле користи термин „премудрост“ (Софија) у Првој посланици Коринћанима²⁷ (1 Кор. 1:22): „Пошто, дакле, у премудрости Божијој свијет мудрошћу не позна Бога, изволи се Богу да лудошћу проповиједи спасе оне који вјерују. Јер Јудејци ишту знаке, а Јелини траже мудрост. А ми проповједамо Христа распетог, Јудејцима саблазан, а Јелинима лудост“. Овим Павле каже да је Грцима преокупација потрага за мудрошћу („јер и Јудејци знаке ишту, а Јелини траже мудрост“), желећи да афирмише Христа као праву „Божију силу и Божију премудрост“ (ibid, 24) „...који нам постаде премудрост од

²⁵ Веома значајан и политички активан епископ из IV века у Милану. Доста је допринео развоју хришћанства својим писаним делима. Ослањајући се на Библију у том смислу сматра се настављачем Оригена кога ће потом наследити Августин. Паолино, *Vita Ambrosii*, in PL, XIV, 3; Carlo Capponi, *La Basilica di Sant’Ambrogio in Milan*, Milano 1997.

²⁶ Августин (Хипонски) живео у IV-V веку (354-430. године). Био је утицајан хришћанин, ако писац и епископ града Хипона. У делу *Хришћанске Доктрине* (*De Doctrina Christiana*) наглашава се седам корака (ступњева) интелектуалног и духовног уздицања не би ли се достигла Премудрост. A. Cameron, *Christianity and the Rethoric Empire: The Development of Christian Discourse*, Berkeley 1991; R. A. Markus, *Paganism, Christianity and the Latin Classics in the Fourth Century, From Augustine to Gregory the Great*, London 1983.

²⁷ В. Милановић сматра да се новозаветна интерпретација ове теме појавила још у Старом завету и то управо у Првој посланици Коринћанима, в. В. Милановић, *Старозаветне теме и Лоза Јесејева*, ЗРВИ 44 (2007), 214.

Сл. 4 Сократ и софија – саркофар
Fig. 4 Socrates and Sophia, sarcophagus

Сл. 5 Црква Санта Сабина,
Рим, Тријумф Христа (Успење),
дрвена врата

Fig. 5 Church Santa Sabina, Rome,
The Triumph of Christ, wooden
door

Бога и праведност и освећење и избављење“ (ibid, 30). У Премудрости, која у Причама Соломоновим „сзда себи кућу, и отеса седам ступова“, у овом се случају препознаје као Инкарнација – Логос отелотворени²⁸, а читала се приликом освећивања цркве²⁹ или на Богородичин празник.³⁰ Препознавање Христа, сина Божијег, са Премудрошћу, има своје корене у грчком хришћанском разумевању Тројства коју су развили кападокијски свети оци у IV веку потврдивши да је Бог једна потпуно трансцендентна и

²⁸ Текстуални предложак за ову тему су Приче Соломонове, а свети Јован Златоусти види у њој отелотвореног Христа. в. В. Петковић, *Манастир Дечани II*, 67.

²⁹ Како се Соломону придаје ауторство Прича (Пословица), као и подизање Јерусалимског храма, није чудно што је Јустинијан приликом уласка у Цариградску Свету Софију узвикнуо “О Соломоне, надмашио сам те”.

³⁰ У тропару који се пева 16. Августа у част Софије-Премудрости Божије. За Јована Дамаскина Богородица је „Свети Божији храм који је Соломон у духу саградио и настанио, не украшава је ни злато ни беживотно камење, већ више од злата Дух је узвисио“, хомилија везана за Рођење Богородице. в. В. Петковић, *Манастир Дечани II*, 66. Богородица је имала посебну улогу као она која плод своје утробе, Сина свог, даје човечанству. Композиција *Премудрост сазда себи храм* прославља и истиче личност Богородице.

неспознајна есенција у три *ipostasi*. На овакво разумевање Премудрости утицало је и јеврејско наслеђе тј. јеврејска тенденција ка персонализовању Премудрости (у Причама Соломоновим), која доводи до развоја доктрине Логоса у Јовановом јеванђељу.

Приликом развијања овог тројства грчка патристичка теологија потврдила је јединство божанског Бића, приказаног кроз јединство божанског Бића, приказаног кроз јединство божанске воље и енергије што омогућава схватање Премудрости као божанске манифестације, или атрибута или енергије. Ова идеја била је блиска византијским хуманистима, а посебно њоме се бавио цариградски патријарх Филотеј Кокинос (1353-54, 1364-76), чији нам текст, иначе, данас омогућава лакше разумевање иконографског развоја из времена династије Палеолога. Филотеј, дакле, говори о Премудрости као о природној мудрости и енергији и свеобухватног Тројства, али у исто време пише да је улога и слика божанске Премудрости посебно припала Сину који је у последњим данима узео људско тело.

Када је реч о визуелном приказу Премудрости, у годинама које су претходиле признавању хришћанства, постојала је јака веза између визуелне и литерарне комуникације приликом њеног представљања. Сама еволуција персонификације Премудрости везана је управо за промене у образовању и учењу. На пример, Христ и апостоли су често приказивани као антички филозофи, а у њиховој пратњи су се обично налазиле Музе (сл. 4). Дакле, класична традиције (пре)дала је ауторитет новој хришћанској уметности. На самим почецима, можемо закључити да се Премудрост приказивала у самом чину Стварања, јер је била њен главни елемент (судионик). Премудрост је представљана и као главни медијатор између божанских, односно небеских, и овоземаљских светова, како у доба хеленизма тако и у каснијем периоду. У хришћанском новозаветном контексту, Христ је изједначен са Премудрошћу у божанском, баш као што је у старозаветном контексту Соломон изједначен с њом у овоземаљском свету.

Уопштено говорећи, дакле, у касној антици и раном хришћанству Премудрост се најчешће приказивала као женска фигура (муза у највећем броју случајева). Иако је фигура (представа) Христа у средњем веку добила улогу симбола Премудрости, женски аспект се појављивао и даље у разним облицима. Црква је, на пример, добила главне карактеристике невесте³¹, мајке и уопштено Премудрости. Фигура *ecclesia* нуди одличан пример како су рани хришћани решили проблем представљања једне апстрактне идеје, а најранији пронађени пример представљају дрвена врата Санта

³¹ Црква, као Христова невеста, први пут се појављује у списима светог Павла, 2 Кор. 11:2 „Јер ревнујем за вас Божијом ревношћу, јер вас обручих мужу јединоме, да дјевојку чисту приведем Христу“. Можда је, како наводи Хорсли (Horsley), Павлова визија цркве као невесте Христове проистекла из корићанског веровања у аскетски, духовни и индивидуални однос са Софијом, в. R. Horsley, *Spiritual Marriage with Sophia, Vigiliae Christianae*, 33, 1979, 46-54; R. Horsley, N. Silberman, *The Message and the Kingdom: How Jesus and Paul Ignited a Revolution and Transformed the Ancient World*, New York 1997, 174-175.

Сл. 6 Црква
Санта Сабина,
Рим, Ecclesiae ex
Circumcisione и
Ecclesiae ex Gentibus

Fig. 6 Church
Santa Sabina,
Rome, Ecclesiae ex
Circumcisione and
Ecclesiae ex Gentibus

Сабине где је фигура налик оранти, а налази се између фигура св. Петра и Павла, идентифицирована као *ecclesia* (сл. 5). Слично решење можемо наћи на апсиди цркве Санта Пуденцијана³² (сл. 3) каогод и цркви Санта Сабина из V века (сл. 6).

Када је у питању представа Христа, идеја Христа као Логоса може се наћи у уводним речима апостола Јована где је Логос објашњен и као Христ и као Бог „У почетку бијеше Логос (Ријеч), и Логос бијеше у Бога, и Логос бијеше Бог“. Реч је инкарнација Бога („λόγος“ на грчком значи „реч“, мудрост, интелект) која је може наћи и на ликовним представама (већ поменут тријумфални лук Санта Марија Мађоре или Крстионица Православним у Равени, сл. 1 и 2). Од момента изједначавања Христа са Логосом, Премудрост се сматра да даје људски увид да инспирише мислиоце у њиховом успињању ка божанском.

Треће решење, пример, налазимо у већ поменутим представама Христа као филозофа (апсида цркве Санта Пуденцијана, сл. 3). Често је преузимања тема филозофа који је окружен своји студентима, односно, у хришћанској интерпретацији говоримо о представи Христа са апостолима. Он се приказује као вечна мудрост и за то су често, у патристичком периоду, биле цитиране Приче Соломонове (1 Кор. 1:23-31 „Из Њега сте и ви у Христу Исусу, који нам постаде премудрост од Бога и праведност и освећење и избављење“). Такође, веома блиско је решење, односно приказ Соломона, али та представа се више везује за царева.³³

³² Овај пример се чешће и више везује за објашњење представе Христа као учитеља и филозофа.

³³ Соломон, мудри владар, иконографски и теоријски често је везиван за друге владаре, односно они су се радо на њега позивали не би ли исказали сопствену способност управљања. Тема се ликовно развијала од времена Јустина I у VI веку па

Концепт божанске Премудрости синтеза је много елемената које су се рефлектовале на византијски религиозни идентитет: наслеђе филозофске мудрости Антике и литературе Јевреја (од којих обе подразумевају отелотворење у Христу), укључује и женски приказ богиње Атене, богиње Мудрости и заштитнице градова Атине и Цариграда, учења кападокијских отаца³⁴ (указивали на Христа као на вечну мудрост (1 Кор. 1:23-31, Пос. 8:1, 24:3-4), слике Богородице, храма Мудрости (где није она та која је Премудрост, већ је тело дала ономе које Премудрост представља).

Branka Vranešević

MUSE - DIVINE WISDOM: ONE ANTIQUE MOTIF
AND ITS TRANSFORMATION IN A CHRISTIAN CONTEXT

One of the most important characteristics of the Byzantine culture and Christian spirituality is its continuous link with the Ancient culture. Namely, Christian theology and spirituality of that time was expressed by ancient philosophical categories. Through the work of early christians, church fathers and theologians, in the early years of Christianity, one can find attempts to assimilate pagan tradition and Christian dogma. They were faced with the explanation and reinterpretation, in Christian terms, of abstract classical concept such as "wisdom". The presence of the Muses, Sophia, Philosophia testify of the interposition of the Ancient tradition in the Christian image of the Divine Wisdom, both in literature and art. Therefore, they are evidence of traditions surrounding wisdom.

In Hesiod Theogony Muses were described as female divinities with names and attributes related to their role. The Olimpian myths set Apollo as their leader in the house of art. Therefore, Muses represent intellectual and humanistic ideals in the Classical and post-Classical period. Also, they played a major role as inspirations in late Antique and early Christianitan period.

Using this concept early christian church fathers and theologians divirsified the idea of the Muses into the Divine Wisdom and on the confluence of pagan and Christian culture stood Prudentius. His work Psychomachia gave medieval thinkers a better insight, and therefore allowed interpretation of the concept of the Divine Wisdom, while its visual display served in her 'identification' (especially when an abstract concept such as this one was in question). Beside Prudentius, Boetius and Isidor of Seville were often cited in medieval discussions of the Divine Wisdom and therefore provided a model for the individual's quest for wisdom.

Transition from the Muses to the Divine Wisdom can be traced in the Old Testament where she kept her female attributes. On the other hand, in the New Testament the Divine Wisdom was identified with the male Logos. The best examples can be traced in the early christian mosaic art such as the image of Logos on the triumphal arch of the church Santa Maria Maggiore in Rome or on the dome of the Baptistery of Neon in Ravenna. In both cases Logos has been represented as a book situated on an empty throne, what can be interpreted as a non-figural image, therefore an image that doesn't state gender. On the other hand, in the church Santa Pudenciana in Rome one can find an image of Christ represented as a philoso-

све до деспота Стефана Лазаревића.

³⁴ Василије Велики (†379), Григорије Богослов (†390), Григорије Ниски (†394) играли су важну улогу у тринитарној теологији.

pher, which explains how scholars understood Christ as locus of Wisdom. But, by the end of the IV century attributes of the Divine Wisdom implied the Holy Ghost. These images are evidence of an ongoing reconciliation of ancient thought and Christian education.

The concept of the Divine Wisdom represents the synthesis of various elements that reflected on the Byzantine religious identity: the heritage of the ancient philosophical wisdom and Jewish literature, the female image of goddess Athena, patron of cities Athens and Constantinople and goddess of Wisdom, doctrine of church fathers namely cappadocian, images of the Virgin Mary and the temple of Wisdom.

